

Ігор Сердюк

Полтавський національний педагогічний університет
імені В.Г. Короленка

ДИТИНА В УКРАЇНСЬКОМУ ІСТОРИЧНОМУ НАРАТИВІ XVIII СТ.

The Child in 18th-century Ukrainian Historical Narrative

ABSTRACT: The article analyzes reflections on the child in the most notable works of the 18th-century Ukrainian historical narrative: the chronicles of Samovidets, Hryhoriy Hrabianka, Samiilo Velychko, and *Istoria Rusiv*. These works, being the only historical thought reflections of the Hetman State, had no equal. Later they were to become the basis for constructing the modern vision of the Cossack past on the part of 19th-century Ukrainian historians, writers, and public figures. The focus is on those plots and contexts where the authors addressed children's topics. The 18th-century vision of childhood is investigated on that basis, along with the impact these stories had on later recipients and the formation of modern ideas about childhood in "old Ukraine". Attempted is also a study of children's topics as a tool for describing and constructing the past in Baroque rhetoric and historical narratives.

KEYWORDS: Baroque, chronicles, childhood history, Cossacks, Hetman State, historical myth.

Спадщина «козацьких інтелектуалів» XVIII ст. є надзвичайно важливою для становлення українського історичного міфу. Приєрмерк епохи Бароко залишив потужні наративи, котрі, на відміну від попередніх текстів, мали порівняно секулярний характер та проголошували ідею давності козацького народу, що був нічим не гіршим за сусідів. Найбільш яскравими поміж них є літописи¹

¹ Термін «літопис» по відношенню до творів Самовидця, Григорія Грабянки та Самійла Величка я вживаю інструментально, без лапок. При цьому ці тексти розглядаються як барокові літературизовані візії минулого, а не як зразки класичного літописання.

Самовидця², Григорія Граб'янки³ та Самійла Величка⁴. Ці твори конструювали історію козаків, зшиваючи до купи біблійну традицію, тодішні історичні знання, політичний підтекст та бажану візію минулого, а, отже, і претензії на майбутнє. За спостереженням Андрія Бовгирі, над цими літописами не домінувала держава, їхні автори були вільними у конструюванні текстів, насичуючи оповідь як поезією, так і свідченнями реальних документів. Таке історіюписання в Гетьманщині не мало конкуренції і було єдиною формою відображення історичної думки⁵. Більше того, ці твори у подальшому, стали основою для конструювання модерної візії козацького (і не тільки) минулого українськими істориками, літераторами, громадськими діячами XIX ст. Дуже важливо, що сприймання барокової літописної традиції в XIX ст. почасти відбувалося за посередництва ще одного тексту – *Історії Русів*⁶ – твору анонімного авторства, котрий був створений наприкінці XVIII ст. та мав визначальний вплив на бачення козацької історії українською (і не тільки) елітою XIX ст.⁷

Між козацькими літописами та *Історією Русів* є істотна різниця. Перші були витворами барокової культури та належали до жанру *silva rerum*⁸. Такі твори мали поширення й у Речі Посполитій та так само трансливали ідеї сарматизму. Більше того, за спостереженнями Станіслава Рожака, вони були загальноєвропейським явищем, як специфічний спосіб приватного описування минулого⁹. У цьому контексті барокове козацьке літописання значною мірою спиралося на польські історичні наративи, запозичуючи їхню стилістику, сюжетну канву,

² *Лѣтопись Самовидца по новооткрытымъ спискамъ съ приложениемъ трехъ малороссийскихъ хроникъ: Хмельницкой, “Краткого описанія Малороссіи”, и “Собранія историческаго”*. Издана Киевскою временною комиссією для разбора древнихъ актовъ, Киев 1878.

³ *Дѣйствія презѣльной и отъ начала поляковъ крѣвашой небывалої брани Богдана Хмельницкаго, гетмана запорожскаго, съ поляки, за Найяснѣйшихъ Королей Полскихъ Владислава, потомъ и Казѣмира, въ року 1648, отправоватися начатой и за лѣтъ десять по смерти Хмельницкаго неоконченной, зъ рознихъ лѣтописцовъ и изъ дыарыуша, на той войнѣ писанного, въ градѣ Гадячу, трудомъ Григорія Грабянки, собранная и самобитныхъ старожилковъ свидѣтельству утвержденная. Року 1710*. Издана Временною комиссією для разбора древнихъ актовъ, Киев 1854.

⁴ *Лѣтопись событій въ Югозападной Россіи въ XVII вѣкѣ. Составилъ Самоиль Величко, бывшій канцеляристъ канцеляріи Войска Запорожскаго, 1720*. Издана Временною комиссією для разбора древнихъ актовъ, Киев 1848.

⁵ А. Бовгиря, *Козацьке літописання в рукописній традиції XVIII ст. Списки та редакції творів*, Київ 2010, с. 8.

⁶ Г. Кониский, *Исторія Русовъ, или Малой Россіи*, Москва 1846.

⁷ Більш детально про «Історію Русів» як пам'ятку та історію її досліджень див. дослідження Сергія Плохія: S. Plochy, *The Cossack Myth: History and Nationhood in the Age of Empires*, Cambridge University Press, 2012. Книга також має україномовний переклад: С. Плохій, *Козацький міф: історія і націєтворення в епоху імперій*, Харків 2018.

⁸ А. Бовгиря, *Козацьке літописання...*, с. 8-9.

⁹ S. Roszak, *Archiwa sarmackiej pamięci. funkcje i znaczenie rękopiśmiennych ksiąg silva rerum w kulturze Rzeczypospolitej XVIII wieku*, Toruń 2004.

фактаж. Однак, все це тлумачилося зі своєї «точки стояння». У свою чергу, на згаданих літописах ґрунтувалася «Історія Русів». При цьому вона мала характер політичного памфлету та слугувала колективним цілям козацької корпорації, надаючи просвітницького звучання бароковим сентенціям. Разом з тим, усі чотири згадані тексти мали важливі спільні ознаки: з одного боку, вони конструювали історію козацького народу, тим самим відображаючи уявлення суспільства XVIII ст.; з іншого – вони стали основою для бачення цього минулого інтелектуалами XIX ст. Останні ж, найперше за допомогою класичних літературних творів (авторства Івана Котляревського, Григорія Квітки-Основ'яненка, Тараса Шевченка та ін.) поширили цю візію назагал, таким чином зробивши зі згаданих літописів та *Історії Русів* підмурок українського національного міфу.

Ця передмова потрібна для того, щоб показати важливість названих творів для конструювання модерної картини українського домодерного минулого – від загальних конотацій, до найдрібніших деталей. Власне, на одну з таких деталей я погляну у цій статті. Мова піде про відображення «дитячого» і дитинства в козацькому літописанні та *Історії Русів*. Я зосереджу увагу на сюжетах та контекстах, у яких автори текстів зверталися до дитячої тематики. Відштовхуючись від цього, спробую роздивитися, що такі звертання говорять про бачення дитинства у XVIII ст., а також, те, як такі сюжети могли впливати на пізніших реципієнтів та формування модерних уявлень про дитинство в «старій Україні». При цьому я свідомий того, що аналізовані тексти мали різний ступінь впливу, різну поширеність. Скажімо, той же літопис Величка через свій великий розмір не став об'єктом широкого копіювання і розповсюдження, натомість літопису Грабянки відомо понад сотню списків¹⁰. З іншого боку, усі згадані тексти пов'язані між собою спільними джерелами, епохою, контекстами, впливами. Їхні автори (навіть гіпотетичні) належали до одного соціального прошарку та інтелектуального середовища. Усіх їх так чи інакше можна вважати сарматськими ерудитами¹¹, представниками світу, що у XVIII ст. відходив, однак, зміг створити привабливу для нащадків спадщину візії козацької історії. Відтак, ці тексти у XIX ст. захоплювали професійних істориків, літераторів, поетів, що так чи так несли їх в маси. Сьогодні ж згадані літописи та *Історія Русів* є хрестоматійними джерелами для істориків ранньомодерної України, однак, вже з точки зору вивчення уявлень, риторики, способів описування та конструювання минулого. Нижче поглянемо, як для цього конструювання використовувалася «дитяча» тематика.

¹⁰ А. Бовгиря, *Козацьке літописання...*

¹¹ Див. про це: S. Roszak, *Koniec świata sarmackich erudytów*, Toruń 2012.

Дитячі «побоїща»

У козацькому літописанні дитина найчастіше фігурує у контексті описування нелюдської жорстокості ворога. Зазвичай тут ми бачимо доволі однотипну схему, коли війська «суперника» чинили наругу над цивільним населенням, винищуючи й жінок та немовлят. Необхідно зауважити, що козацьке літописання в цьому сенсі доволі лаконічне та скупе на подробиці. Навіть опис «Батуринської різанини»¹² – найбільш трагічної та відомої в українському історичному наративі «акції знищення» у викладі автора *Історії Русів* не надто багатий на деталі:

Отдѣлавшись такимъ образомъ отъ Сердюковъ, Меншиковъ ударилъ на гражданъ безоружныхъ и въ домахъ ихъ бывшихъ, кои ни мало въ умыслѣ Мазепиномъ не участвовали, выбилъ всѣхъ ихъ до единого, не щадя ни пола, ни возраста, ни самыхъ ссущихъ младенцевъ. [...] Тѣла избіенныхъ христіанъ и младенцевъ брошены на улицахъ и стогнахъ града „и не бѣ погребаяя ихъ!“ Меншиковъ, спѣша отступленіемъ и бывъ чуждъ челоувѣчества, бросилъ ихъ на съѣденіе птицамъ небеснымъ и звѣрямъ земнымъ...¹³.

У цьому описі різанини діти чітко відокремлюються від дорослих. При цьому ужитий семантичний ряд доволі показовий – ворог не пощадив ні статі, ні віку, ні немовлят. Отже, найменші діти фігурують ніби поза статтю та віком. Це загалом відповідало тогочасному баченню немовляти як істоти ще не антропоморфної, безстатевої та недієздатної, що ще не повністю належала цьому світу¹⁴. Подібні вербальні конотації візуалізовані в тих нечисленних родинних портретах доби Гетьманщини, що збереглися до нашого часу, там найменших членів родин зображено непропорційно, з химерними поставами, неприродною мімікою та жестами¹⁵. В іншому реченні йдеться про розрізнення тіл убієнних «християн» та немовлят. Вочевидь цей риторичний прийом вказував на те, що говориться про найменших діток, тих, що ще не були охрещені, а отже й не стали християнами.

Необхідно зауважити, що домодерне суспільство доволі спокійно сприймало смерть малолітніх, адже з десяти охрещених дітей в Гетьманщині до 5-річного віку доживало тільки четверо¹⁶. За такої «статистики» смерть дитини була звич-

¹² Йдеться про розправу над мешканцями столиці козацької держави Батурина, що її вчинили російські війська на чолі з Олександром Меншиковим у листопаді 1708 р., після того, як гетьман Іван Мазепа перейшов на бік короля Карла XII.

¹³ Г. Кониский, *Історія Русовъ...*, с. 206-207.

¹⁴ Ф. Арьес, *Ребенок и семейная жизнь при старом порядке*, Екатеринбург 1999, с. 9, 49-50; I. Serdiuk, *Childhood and its Age Limits in Society of Getmanat in the XVIII century*, „Бьлые годы. Российский исторический журнал” 2015, № 3, р. 501.

¹⁵ I. Сердюк, *Маленький дорослий: дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст.*, Київ 2018, с. 60-61.

¹⁶ Огляд праць присвячених смертності та іншим демографічним характеристикам населення Гетьманщини див. у спеціальній статті: I. Serdiuk, Yu. Voloshyn, *Historical Demography in*

ним явищем. Дорослих мусило б заспокоювати також те, що усі охрещені дітки, що померли у віці до семи років, автоматично потрапляли до Раю. Так, великий духовний авторитет та викладач Києво-Могилянського колегіуму Йоаникій Галятовський навчав майбутніх ієреїв утішати батьків таких діток саме вічним блаженством їхніх померлих чад: «Щасливыи тыи люде, котрыи в(ъ) дитинномъ вѣку умирають, бо они иду(тъ) до нѣба на вѣчное мешканье»¹⁷. Натомість душам малолітніх, що померли неохрещеними, християнське богослов'я не «пропонувало» ні блаженства, ні покарання. Один з Отців церкви Григорій Богослов про це писав: «Останні не будуть у праведного Судді ні прославлені, ні покарані, тому що хоча не запечатані, однак і не злі, і більше самі потерпіли, ніж завдали шкоди»¹⁸. Те, як цю тезу розуміли в Гетьманщині, ілюструє Требник Петра Могили. Митрополит говорив, що померлі неохрещені малюки не очищені від первородного гріха, але вони й не зробили нічого поганого, тому не потраплять ні до раю, ні до пекла, а «на особное нѣкое преселяются мѣсто». При цьому ієрарх не описав, що це за особливе місце¹⁹. Аналогічно пише Галятовський: «ишиое мѣсце особливое», ймовірно, маючи на увазі лімб, що відповідало латинізованому баченню топографії пекла з відповідним ярусом, призначеним для неохрещених діток²⁰. Таким чином, смерть неохрещених малят мусила б викликати занепокоєння. У світлі цього дії «ворога» виглядали особливо жорстокими, адже не тільки забирали життя «на цьому світі», а й позбавляли надії на вічне блаженство на «світі тому». Про це у контексті опису кривд завданих козакам прямо зазначає Григорій Грабянка у своєму літописі:

... мнози же отъ гражданъ и сіе со сердечною болѣзнію прилагаху, яко церквамъ разоряемимъ и имѣніе ихъ разграбляему суццу, и всякому въ насъ належашу утѣсенію: чада наша безъ омитія банею Крещенія грѣха первородного отъ сея жизни отходятъ [...] и вечнія купно лишаются жизни...²¹.

Опис «Батуринської різні» у викладі *Історії Русів* особливий не тільки цим протиставленням християн та дітей, а й тим, що інші тексти, спродуковані в Гетьманщині, про неї не згадують. Ті ж літописи Самовидця та Величка хронологічно не сягають цієї події, а Граб'янка про неї «скромно замовчує»,

Ukraine: From "Political Arithmetic" to Non-Political History, "Poland's Demographic Past" 2019, nr 41, p. 9-32.

¹⁷ І. Галятовський, *Наука, альбо Способъ зложена казана*, [в:] І. Галятовський, *Ключ розуміння*, Київ 1985, с. 225.

¹⁸ Григорій (Богослов), *Слово 40. На святе хрещення*, [в:] Святитель Григорій Богослов. *Повне зібрання творів*, Київ, 2010, <https://goo.gl/rDDPMA/> (15.09.2019).

¹⁹ *Требник Петра Могили: у 2 т.* [репр. вид. 1646 р.], Київ 1996, т. 1, с. 650.

²⁰ Н. Яковенко, *У пошуках Нового неба: Життя і тексти Йоаникія Галятовського*, Київ 2017, с. 341-342.

²¹ *Дѣйствія презельной...*, с. 36-37.

так само, як і автори інших подібних текстів першої половини XVIII ст. (наприклад, Чернігівського літопису). Також цей сюжет вирізняється і своїм історичним підґрунтям. Нещодавні розкопки цвинтаря Воскресенської замкової церкви Батурина, засвідчили, що у шарі 1708 р. 90 % поховань були дитячими, причому більшість діток мали вік 1-2 роки²².

Попри унікальність масштабів саме «Батуринської трагедії», мова йде про певні реалії доби, коли діти масово гинули під час воєнних дій, зокрема від епідемій, спричинених ними, та голоду. Водночас згадки про їхню масову смерть були і перебільшеннями, алегоріями, своєрідними риторичними прийомами. Вони, наприклад, застосовувалися в таких барокових елементах козацького літописання, як вигадані промови головних героїв літописів. Так, Григорій Граб'янка, вустами гетьмана Богдана Хмельницького так розповів про причини битви під Берестечком:

...глаголяже Хмелницкій ко предстоящимъ, видите, что намъ Ляхи творять, хощуть, да намъ отшедшимъ на брань противу Москви они нападуть на доми наши, и огню предадутъ гради и села, жени же и чада мечемъ поськутъ и память нашу зъ свѣта заглядать...²³.

Такі сентенції допомагали конструювати причинно-наслідкові зв'язки між подіями схемою: «небезпека – необхідність захисту – битва», або ж «жорстокість ворога – мобілізація ресурсів – відплата». У текстах літописів дії козаків показані як реакція на нелюдську жорстокість ворога до цивільного населення. Навіть якщо йшлося про глобальні політичні події, такі, як переорієнтація Богдана Хмельницького на союз із московським царем. Це особливо добре помітно у шостій частині літопису Самійла Величка. Висвітлення несприятливих для козаків подій 1653 р. є таким собі прологом до початку переговорів з Москвою та укладання Березневих статей 1654 р. Поміж них натрапляємо на приклади неспроможності захистити мешканців козацької країни від жорстокості ворога, зокрема, й масових вбивств жінок та дітей. На прикладі сюжету про Погребище Величко показує сцену весняного ярмарку, де зібралися мирні люди, не годні себе боронити. Враховуючи те, що ярмарки зазвичай відбувались на релігійні свята, дії ворога виглядають ще жорстокіше:

Той теди Чернецькій маліе застави Козацькіе скорошественно перебувши, и нечаянно на Погребища подъ часть отправовавшогося въ нихъ ярмарку нападши, увесь народъ тамъ на ярмарокъ собравшыся мужеска полу и женска, дѣвокъ и тяжарныхъ невѣсть, зъ дѣтками перси материнскія сущими, где и Козацтва згодьлося было чи мало, всѣхъ безъ жадного респекту и пощадѣнія немилостиво...

²² В. Коваленко, О. Моця, Ю. Ситий, *Цвинтар Воскресенської замкової церкви в Батурині*, [в:] *Батури́нська старовина*, Київ 2008, с. 170-174.

²³ *Дѣйствія презгльной...*, с. 96.

сердно и бесчеловѣчно допустиль войску своему вибити и тиранской смерти предати...²⁴.

Показово, що в цьому сюжеті зло чітко персоніфіковане в особі польського воєначальника Стефана Чарнецького. Це не одинокий приклад персоніфікації ворога-дітовбивці. Натомість єдина згадка про аналогічну жорстокість козаків по відношенню до поляків доволі розмита:

Между сими, умершу Владиславу, въ лѣто 1647, на его мѣсто брать его Іоанъ Казѣмѣръ избранъ. Хмельницкій мстѣячися за безчестіе свое, до бунтовъ Козаковъ возбудиль; тѣмъ же сіи плѣняюще, убивающе, поля пожигающе, жени и дѣтей растлѣвающе, велія шляхетсву Полскому пагубы сотвори²⁵.

Важливо, що ця згадка у літописі фігурує як переказ тексту німецького історика Самуїла Пуфендорфа. При цьому Величко зауважує, що не завжди погоджується з попередником. Утім, навіть після такої зауваги автор опосередковано розмежує відповідальність Хмельницького і анонімних козаків. Це стосується не тільки цього епізоду. За спостереженнями Тетяни Таїрової-Яковлевої, попри компілятивний характер твору, Величко дискутував із авторами використовуваних текстів, надавав, надавав запозиченим фактам власного трактування та істотно уточнював їх²⁶. Відповідно до таких трактувань, гетьман підняв повстання, а наруги над мирним польським населенням чинили бунтівники, до того ж їхні дії читачем літопису мусили сприйматися як акт відплати. Тому Богдан Хмельницький у тексті літопису залишався виключно позитивним героєм. Зауважу, що козацький наратив вибачав своїм позитивним персонажам акти жорстокості, трактуючи їх як справедливую помсту. Описи цих дій рідкісні, лаконічні та не згадують про постраждалих дітей і жінок, як, наприклад, цей сюжет про кошового отамана Івана Сірка в літописі Самовидця: „истребивъ аулы Татарскіе огнемъ и мечемъ до самага Бѣлгорода, взялъ сей городъ приступомъ, разграбилъ его и выжегъ до основанія”²⁷.

У наведеній цитаті у ролі жертви постають навіть не деперсоніфіковане населення чи люди чужої віри, а населені пункти – аули та місто Білгород. У такому контексті вчинок Сірка прочитується радше як військова звитяга, аніж як душогубство чи надмірна жорстокість. Тобто автори літописів згадки про малолітніх жертв та вбитих жінок прив’язували до «ворога». Важливо, що це стосувалося не тільки поляків чи інших «зовнішніх» ворогів. Їх застосовано й до формування відповідного образу тих «своїх» гетьманів, що були негативними

²⁴ *Лѣтопись событій...*, с. 128.

²⁵ Там же, с. 17.

²⁶ Т. Таїрова-Яковлева, *К вопросу о структуре и источниковой базе летописи Самойла Величко*, „Славяноведение” 2019, № 2, с. 11-24.

²⁷ Г. Кониский, *Исторія Русовъ...*, с. 173.

персонажами промосковськи орієнтованого козацького наративу. Так, літописи Самовидця та Грабянки досить суголосно описують гетьманування Петра Дорошенка, котрий уклав угоду з турками і за літописною версією в 1674 разом зі своїми союзниками завдав багато кривд християнському населенню Чигирина та довколишніх сіл і містечок. Поміж цих кривд згадано і дітовбивства та забирання дітей в ясир:

...уєѣ полегли, а иннихъ по ліохахъ, соломи понаволѣкавши, турки подушили, а иннихъ, не щадя малого и великого, у Раковской брами, где були остатне в мѣстѣ сперлися, уєѣхъ вистинали, и конми по трупахъ ездячи, кого и мало живого сискали, без всякой лѣтости мертвили... (Самовидецъ)²⁸;

...а тимъ временемъ зятягль Орди Солтановъ три, изъ Сердюками, зъ Компанѣю и Чемерисами, въ мѣсяцѣ априлю зъ Чигирина рушивши, гради по-близу бившіе подоставалъ и попалиль, а залогы, отъ Гетмана Самойловича въ градѣхъ тихъ оставленніе, такожде и людей зъ женами и дѣтми – Ордѣ повидававши... (Грабянка)²⁹;

...а Турчинъ, виззавши зъ града всю Старшину къ присязѣ, увидѣль, что Мурашка зъ войскомъ своимъ вступилъ въ замокъ и Ладижинцѣ безъ старѣйшини zostалы, пустивши въ забвеніе присязу, всѣми силами на прѣмирныхъ гражданъ нападе и немилостиво мечемъ посѣче, и градъ изъ женами и дѣтми весь сожже... (Грабянка)³⁰.

Загалом же наведених вище цитат про дитячі побоїща досить, щоб побачити їх однотипність. Барокове літописання, використовувало цей сюжет, щоб показати нелюдськість ворога та викликати асоціації та співзвучність із знайомими всім сюжетами Святого Письма. Такі сюжети настільки універсальні, що згадки про масові «дитячі побоїща» у викладі Григорія Грабянки (для зображення зла, яке робили козакам), та його антагоніста Натана Гановера (для зображення зла, що чинили козаки) дуже схожі. Порівнюємо:

И что есть мучительство Фараоне противу Поляковъ тиранству? Дѣтей въ котлахъ варяху, женамъ сосци древіемъ изгнѣтаху и иная неисповѣдимая творяху бѣди...³¹.

Ворог різав немовлят у лоні їхніх матерів, а багато дітей було порубано на шматки, немов рибу. Вагітним жінкам розрізали живіт, діставали плід та кидали його в обличчя³².

²⁸ *Лѣтопись Самовидца...*, с. 124.

²⁹ *Дѣйствія презѣльной...*, с. 214.

³⁰ Там же..., с. 218.

³¹ Там же..., с. 32.

³² *Глибокий мул. Хроніка Натана Гановера*, Київ 2010, с. 39.

Необхідно зауважити, що для єврейського хроніста Ганновера важливими були алюзії до Старого Заповіту. Натомість для християн, а особливо для православного населення Гетьманщини згадки про вбитих немовлят мусили проводити паралелі з віфлеємською різнею немовлят та асоціювати ворога з царем Іродом. Сам стислий біблійний опис події (в Євангелії від Матвія) у XVII-XVIII ст. в апокрифічній літературі був розгорнутий у розлогий сюжет. За спостереженням Івана Франка, саме цей епізод зображували опоетизовано, подібно до козацьких дум³³. Також для населення Гетьманщини Ірод був досить відомим і впізнаваним, оскільки фігурував як постійний негативний персонаж різдвяних інтермедій, вистав, вертепів, колядок. Відтак, асоціації ворога з Іродом використовувалися авторами літописів XVIII ст. як бароковий прийом, що надавав тексту відповідних конотацій, у тому числі й емоційного забарвлення. Тому, для літописців мав вагу саме акт дітовбивства, а не масова смерть дітей. Остання нікого не бентежила³⁴. Це підтверджує той факт, що коли автори літописів згадували про загибелі людей від «нерукотворних» лих (епідемії, голоди, посухи чи морози), то за немовлятами вони вже не побивались, як от у цьому сюжеті авторства Самовидця, про лиху зиму 1652 р.:

Того жь року барзо приморки великіє были в Корсуню и по инихъ городахъ в тихъ повѣтахъ, также и на Заднѣпру в Переясловлю и в пригородкахъ его, в Носовцѣ, Прилуцѣ, опроч Нѣжина, – много вимерло людей, же пусти zostали дворѣ³⁵.

Дитина як об'єкт співчуття чи зневаги

Поза описаними вище випадками дітовбивств інші кривди, завдані дітям, у літописах Самовидця, Грабянки та Величка відсутні. Натомість *Історія Русів* містить три відповідних сюжети, котрі використовуються для посилення позитивних чи негативних характеристик дійових осіб твору. Найперше це стосується конструювання негативного образу вже згаданого Петра Дорошенка. Його зображено як прислужника турків, себто нехристиян, котрий таким чином зрадив не тільки умовний «козацький народ», а й православну віру. Ба більше, він полонив кілька тисяч «українських» хлопчиків, яких відправив до Стамбулу, де з них «зроблять» мусульман. У православного читача твору такі дії гетьмана мусили б викликати відторгнення. При цьому сюжет побудовано як акт взаємодії безпосередньо між Дорошенком і султаном, такою собі угодою купівлі-продажу, об'єктом котрої були християнські діти:

Изъ Умани отправился Дорошенко, по ряду, во всѣ другіє Заднѣпрскіє города, которые сдавались ему безъ всякаго сопротивленія, и онъ спокойнымъ образомъ

³³ Я. Мельник, *Апокрифічний код українського письменства*, Львів 2017, с. 162-163.

³⁴ И. Сердюк, *Емоциональная составляющая убийства «нечистого» ребенка (эпизод из жизни Гетманщины XVIII века)*, „Антропологический форум” 2015, № 25, с. 118-144.

³⁵ *Лѣтопись Самовидца...*, с. 32.

разграбиль ихъ безъ милосердія, и, между прочимъ, отнялъ у нихъ нѣсколько тысячъ мальчиковъ и ихъ представилъ въ даръ Султану, со многими награбленными пожитками и денежными суммами. Султанъ, повелѣвъ заразъ обрѣзати мальчиковъ по Турецки и сдѣлать ихъ Мусульманами, удовольствовался тѣмъ отъ Дорошенка за сдѣланную ему помощь³⁶.

Головним антагоністом Дорошенка в його політичних стосунках з турками був кошовий отаман Іван Сірко, який якраз прославився своїми морськими походами на Кримське Ханство та Оттоманську Порту. Постать Сірка у XVIII-XIX ст. була важливим складником козацького міфу й сприймалася винятково позитивно, особливо на народному рівні. Образ кошового «з народу», що був ідеальним захисником християнської віри та не знав поразок був особливо популярним на теренах Слобожанщини, колишніх Гетьманщини та Січі. Відтак, якщо на сторінках *Історії Русів* Дорошенко продає християнських дітей мусульманам, то Іван Сірко настільки шляхетний, що захищає мусульманських дітей від християн-запорожців:

Одна Татарка того аула, изъ котораго отогнанъ Запорожцами скоть, представъ предъ Сѣрка съ малыми дѣтьми, жаловалась ему, что у нея отнята выслуженная ею корова, которая у нея одна и была, и „чѣмъ же мнѣ кормить дѣтей ?” Сѣрко заразъ воротилъ весь табунъ скотскій того аула, и приказалъ аулу, когда не станеть у просителькиной коровы молока, то чтобы они, всѣмъ обществомъ, дѣтей ея отъ своихъ коровъ молокомъ кормили, а на одѣяніе ихъ даль матери нѣсколько штукъ, съ приказомъ, чтобы они, возросши, не воевали съ Русаками³⁷.

У цьому разі дії Сірка цілком вписуються в норми християнської моралі. Згадувана в цитаті татарка прямо не названа вдовою, але з тексту створюється враження, що мова йде саме про самотню (імовірно, вдову) бідну жінку, обтяжену малолітніми дітьми. А Святе Письмо дуже часто апелює до сиріт і вдів. Тут це метафора слабких і скривджених, котрих оберігає сам Бог. А отже, допомогти їм – справа честі і лицарства:

Господь обороняе приходьків, сироту та вдовицю підтримує, а дорогу безбожних викривлює [...] не будете тиснути чужинця, сироту та вдову, не будете лити невинної крові на місці цьому [...] чужинця ж, сироту та вдову не гнобїть [...] пересовують межі безбожні, стадо грабують вони та пасуть, займають осла в сиротини» (Псалми 145:9; Єремія 7:6, 22:3; Йов 24:2, 3).

Необхідно зауважити, що попри реальну високу цінність худоби, що була основним товаром на запорізько-татарському прикордонні, та необхідність

³⁶ Г. Кониский, *Исторія Русовъ...*, с. 176.

³⁷ Там же, с. 173-174.

корови в домашньому господарстві, сюжет метафоричний ще й тим, що худоба також є потужним біблійним символом. Відповідно запорожці його забирають, а їхній очільник – повертає. Ця історія, окрім біблійних конотацій, схожа на ті, що в Гетьманщині побутували про місцевого розбійника Гаркушу, якому приписували роздавання награбованого бідним, або ж принаймні співчуття до нужденних, сиріт та вдів. Показово, що банда Гаркуші нараховувала досить багато людей, але міфологізовані акти милосердя прив'язувались безпосередньо до самого очільника бандитів³⁸. Достоту, як це зробив автор *Історії Русів* з Іваном Сірком.

В аналізованому епізоді герой отримує чергову порцію позитивних конотацій бо дбає, щоб прогудувати дітей, отож негативний персонаж має чинити щось протилежне. Одними з найбільш негативних постатей *Історії Русів* є брати Бірони. Молодший з них – Ернест – був фаворитом імператриці Анни Іоанівни та у 1730-х рр. мав величезний вплив на політику Російської Імперії. Згадуючи і його, *Історія Русів* все ж більше концентрується на старшому братові – Карлу, який, будучи генералом, квартирував із російськими військами у Стародубі (Північна Гетьманщина). Опис його перебування в Гетьманщині далекий від питань політики, він повинен створити у читача образ Калігули, тирана, що впиваючись своєю безмежною владою переходить межі людської моралі. У цьому описі є місце і для немовлят:

О неистовствахъ брата его, слишкомъ хромаго и почти безногаго Бирона, содрогаются отъ одного воспоминанія обыватели Стародуба и его окружностей. Онъ, бывъ совершенный калека, имѣлъ, однако, чинъ полнаго себѣ Генерала Россійскаго, и, квартируя нѣсколько лѣтъ съ войскомъ въ Стародубѣ съ многочисленнымъ штатомъ, уподоблялся пышностію и надменностію самому гордому Султану Азіятскому; поведеніе его а того жъ больше имѣло въ себѣ варварскихъ странностей. И, не говоря объ обширномъ сералѣ, сформированномъ и комплектуемомъ насиліемъ, хватали женщинъ, особенно кормилицъ, и отбирали у нихъ грудныхъ дѣтей, а вмѣсто ихъ заставляли грудью своею кормить малыхъ щенковъ изъ псовой охоты сего изверга; другіе же его скаредства мерзятъ самое воображеніе челоувѣческое³⁹.

Сюжет про годування кріпосними щенят мисливських собак своїх власників був дуже поширений у контексті описів знущань російських дворян над своїми селянами. Традиційно його пов'язують із відомою своїм садизмом Дарією Салтиковою (Салтичихою) чи поміщиками Кокшаровими. У цьому контексті *Історія Русів* є першим українським політичним памфлетом, де згадано подібні жорстокості. На відміну від російських текстів *Історія Русів* не характеризує це як щось німецьке та не російське («біронівщина»), перед читачем постає образ

³⁸ Д. Чик, *Образ «благородного розбійника» в українській та англійській прозі першої половини XIX ст.* „Актуальні проблеми слов'янської філології” 2011, вип. XXIV, с. 186-195.

³⁹ Г. Кониский, *Історія Русовъ...*, с. 243.

російських тиранів-фаворитів, які користаються м'якотілістю загалом непоганої імператриці. У своїй жорстокості вони не милують ні матерів, ні дітей.

В іншому сюжеті *Історії Русів* образ немовлят, що плачуть використано для апокаліптичного зображення цілком мирної, але не пересічної події. У 1765-1769 рр. в Гетьманщині проводився Генеральний опис – масштабний перепис населення та домогосподарств, котрий фіксував вік мешканців, їхній соціальний статус, усе наявне майно, прибутки. Це був перший такий досвід тотальної фіксації інформації про регіон, а тому він дійсно настільки збентежив населення, що відобразився в пам'яті як негативна подія. Настільки негативна, що у трактуванні класика української літератури Івана Котляревського, його персонаж відьма Сивіла здригалася, коли пригадувала пережитий нею «великий трус». Однак, при цьому вона не боялася спускатися у самісіньке пекло. За задумом автора *Енеїди* відьма, вочевидь, пригадала переляк, отриманий у дитинстві під час Генерального опису. Автор *Історії Русів* пояснює відповідні настрої тим, що опис проводили російські офіцери, котрі звикли муштрувати солдатів і ці звички перенесли на незвичлих до муштри мешканців Гетьманщини:

Въ каждомъ селеніи выгоняли народъ изъ жилищъ его на улицы, не обходя никого, и даже самыхъ ссушихъ младенцевъ, строили ихъ ширенгами и держали такъ на всякихъ погодахъ, въ ожиданіи прохода по улицамъ главныхъ Коммисіонеровъ, кои, дѣлая имъ перекличку, замѣчали каждого на грудяхъ крейдой и угольями, чтобы съ другими не замѣшался. Скотъ обывательскій, держанный вмѣстѣ при своихъ хозяевахъ, также пересмотрѣнь и переписанъ, яко значущій имѣніе, хозяевъ. Ревъ скотскій и плачь младенцевъ издали возвѣщали о приближеніи къ нимъ Комисіонеровъ со многочисленною ассис-тенціею⁴⁰.

У цьому описі дитина найперше згадується у контексті того, що під час перепису не оминали навіть грудних немовлят. У читача кінця XVIII-XIX ст. це могло викликати негативні емоції в контексті забобонів, пов'язаних із малолітніми. Так, немовлят до певного віку (наприклад, до року) старалися не показувати стороннім, щоб не зурочити. Відповідно їх залучення до перепису могло бути потрактоване як можлива загроза, якщо ж дитинка помирала (про надвисоку смертність йшлося вище), то її смерть могла бути пов'язана з переписом. Ще одна згадка стосується дитячого плачу. Цікаво, що це взагалі єдина апеляція до дитячого плачу у всіх чотирьох аналізованих текстах. Однак, вона дуже важлива, адже масові плачі та стогони для християнина на емоційному рівні могли ототожнюватися з пеклом. Автор тексту за допомогою ревища худоби і плачу дітей створює відповідні образи, які, як майстерно показав Жан Дельмо, у релігійної людини могли викликати емоції жаху, страху перед невідворотністю Страшного Суду. Ці емоції були універсальним та колективним

⁴⁰ Там же, с. 256-257.

явищем у Ранній Новий час, оскільки активно культивувалися церквою. Так само жах могли викликати картини гріховного, як-от огидні Богові вчинки Бірона⁴¹.

Вигадане дитинство

Конструювання образу персонажу літописів також доповнювалося вигаданням (пригадуванням) їхнього дитинства. У цьому сенсі найбільше дісталось Петрові Іваненкові (Петрикові). У 1692 р. він проголосив себе гетьманом та уклав угоду з Кримським Ханством, щоб вести спільну боротьбу проти Івана Мазепи. Упродовж 1692-1696 рр. він здійснив кілька походів в південні полки Гетьманщини, намагаючись повернути на свій бік козацтво цих полків. Вважається, що Петрик надсилав відповідні універсали, зокрема до козаків Полтавського полку. У літописі Самійла Величка навіть наводиться текст «відповіді полтавців» на один з таких універсалів:

кто тебе одного щенюка поставиль начальника и опекуна надъ нами, же убиваешся и пѣклуешся о наше житте? А ты и самъ нищимъ, бѣднимъ и худороднимъ будучи, ничего и собѣ добраго справити не можешъ. Всѣ мы знаемъ, же батко твой жебракъ есть, въ городѣ нашему Полтавѣ въ шпиталѣ мешкаль; а ты, въ школѣ межи нищими валяючися и по подъ окнами нашими ходячи, окрушками विकормился⁴².

Цей текст цікавий своїм наголосом на тому, що полтавці добре пригадують дитинство «гетьмана» й воно видалось їм зовсім не шляхетним, бо Петрик був сином жебрака і сам жебракував, коли був малим. Школярське минуле при цьому не є виправданням, бо школярі почасти сприймалися як маргіналізовані верстви, схильні до злочинів і гріхів. Цікаво, що наводячи текст відповіді Самійло Величко (який його, імовірно, вигадав) пише, що листа було написано за наказом гетьмана Івана Мазепи в Генеральній військовій канцелярії Далі лист нібито переписали в Полтаві та надіслали адресатові. Цікаво, що *Історія Русів*, більш лояльна до Мазепи й зображує сюжет абсолютно інакше. Тут є згадка про те, що Іваненко називав себе незаконнонародженим сином Івана Мазепи та єдиним його спадкоємцем:

Петриць оный, съ Крымскими и Бѣлогородскими Татарами, подъ начальствомъ сына Ханскаго, Нурадинъ Султана, водился при границахъ Малоросійскихъ

⁴¹ Ж. Делюмо, *Грех и страх. Формирование чувства вины в цивилизации Запада (XIII-XVIII века)*, Екатеринбург 2003, с. 449-468.

⁴² *Лѣтопись событій въ Югозападной Россіи въ XVII вѣкѣ. Составилъ Самоиль Величко, бывшій канцеляристъ канцеляріи Войска Запорожскаго, 1720.* Томъ третій. *Издана Временною комиссією для разбора древнихъ актовъ*, Кіевъ 1855, с. 114.

и нападаль разновременно на селенія Полтавскаго, Миргородскаго и Переяславскаго полковъ, проповѣдуя въ нихъ себя Гетманомъ, яко бы отъ Султана Турецкаго, въ пріємство по Юрію и Дорошенку, устроеннымъ, и разглашая при томъ, что и Гетманъ Мазепа тайно на сіе согласуеть, яко онъ есть его побочный сынъ и единственный по немъ наслѣдникъ⁴³.

Ця теза видається аж занадто вже штучною. Людина кінця XVII ст. навряд чи б сама себе називала байстрюком, це було тяжкою образою, тавром, що маргіналізувало. Можна було б подумати, що ця репліка автора *Історія Русів* надиктована впливом Просвітництва, з його новим ставленням до незаконного народження. Утім більш імовірно, що таким чином конструється персонаж, що сам називає себе гетьманом та разом із «ворогом» намагається отримати булаву, яка йому за правом не належить. Тут бачимо прямі асоціації з байстрюком, котрий не може претендувати на жодну батьківську спадщину, але намагається її отримати замість законного власника. У подібних суперечках ранньомодерне суспільство явно було б на боці останнього, так само, як закон. Законодавче зрівняння у правах незаконнароджених та законнароджених дітей у Європі розпочнеться тільки в XIX ст., а відповідні упередження на побутовому рівні протримаються ще довго⁴⁴. А отже, приписувані героям текстів вигадані елементи їхніх дитячих років могли бути непрямими, але дієвими засобами впливу на сприймання читачами того чи іншого історичного персонажа.

Вигаданий син Богдана Хмельницького

В Україні XIX ст. дуже популярними були пісні про Богдана Хмельницького. Вони були засобом комунікації з минулим і формували поміж слухачів цих пісень міфологізований образ гетьмана. Таких дум Микола Костомаров нарахував близько сотні⁴⁵. За спостереженням Олександра Гриценка, Богдан Хмельницький у цих творах позбавлений індивідуального, а є радше стереотипним козацьким «батьком». Поміж своїх поетизованих сюжетів народні пісні оповідали про лише два індивідуалізованих, «міфо-біографічних» епізоди: викрадення королівських грамот у Барабаша та смерть Хмельницького⁴⁶. Стосовно першого епізоду, то завдяки поширеній у різних варіантах пісні «Хмельницький і Барабаш» мешканці колишньої Гетьманщини ще довго після її скасування добре знали, що Хмельниччина розпочалася після того, як Богдан Хмельницький вкрав королівський універсал на вольності козакам у наказного гетьмана Барабаша. Свого часу Іван

⁴³ Г. Кониский, *Исторія Русовъ...*, с. 191.

⁴⁴ M. Gerber, *Bastards: Politics, Family, and Law in Early Modern France*, New York 2012, p. 184-191.

⁴⁵ М. Костомаров, *Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики й літературознавства*, Київ 1994, с. 116.

⁴⁶ *Герої та знаменитості в українській культурі*, ред. О. Гриценка, Київ 1999, с. 20-23.

Франко показав, що в усіх цих піснях Барабаш фігурує як кум Хмельницького⁴⁷. Власне й хрестини були зорганізовано для викрадення цінного документу:

А Барабаш листы якъ взявъ,
Три годы козакамъ знаты надававъ,
То Хмельницькій шее догадавъ;
Кумом его до себе до города Чигрина прохавъ,
Добре угощав⁴⁸.

Версії опубліковані на початку та в другій половині XIX ст. у збірниках Миколи Цертелєва та Володимира Антоновича⁴⁹ дещо різнилися стилістично, але в частині про запрошення на хрестини вони співпадали. При цьому щодо сюжету обидві вони однаково не згадували про дитину, яку нібито хрестили в Чигирині у 1647 р. Для анонімного автора тексту і його ретрансляторів це було не важливо, власне, мабуть, як і для слухачів.

Ще в 1960-х роках дослідник барокового літописання Ярослав Дзира довів, що історія Хмельницького й Барабаша з крадіжкою королівських привілеїв є літературною конструкцією, створеною уявою істориків і літописців кінця XVII-XVIII ст.⁵⁰ Ця конструкція так чи інакше присутня в усіх чотирьох розглянутих мною текстах, однак епізод хрещення представлений там по-різному. Так, у літописі Самовидця взагалі йдеться не про Барабаша, а про переяславського козака Івана Ілляша, котрий отримав королівську грамоту на будівництво козаками човнів для походу. Хмельницький споює Ілляша та викрадає грамоту, з якою їде на Запоріжжя. Про святкування якоїсь знаменної події в цьому тексті не йдеться⁵¹. Натомість за версією Григорія Граб'янки майбутній гетьман скористався вчасним народженням дитини:

Хмельницькій же, о томъ Кролевскомъ писаніи увѣдавъ, мисляше якъ би у Барабаша сію епистолю взяти и войску Козацкому явити. Также женѣ Хмельницкого тогда отроча родившой, моли Хмельницькій Барабаша да отрочати его воспріємникъ отъ Крещенія будеть, на что изволи Барабашъ и по Крещеніи отрочати въ Суботовѣ у Хмельницкого егда вси подвеселиша Барабаш, уже за друга Хмельницкого себѣ

⁴⁷ І. Франко, *Студії над українськими народніми піснями. XXXIII. Хмельницина (думи, пісні та вірші)*. 2. *Хмельницькій, Чаплінський і Барабаш*, „Записки Наукового товариства імени Шевченка” 1911, вип. IV, с. 38-72.

⁴⁸ *Опыт собрания старинных малороссийских песен*, уклад. М.А. Цертелєв, Санкт-Петербург 1819, с. 37-38.

⁴⁹ *Историческія пѣсни Малорусскаго народа съ объясненіями Вл. Антоновича и М. Драгоманова*. Т. 2. Вып. 1. *Пѣсни о борьбѣ с поляками при Богданѣ Хмельницкомъ*, Киевъ 1875, с. 3-4.

⁵⁰ Я. Дзира, *Українська історіографія другої половини XVII – початку XVIII ст. та перекази про Богдана Хмельницького*, „Історіографічні дослідження в Українській РСР” 1968, вип. 1, с. 183-186.

⁵¹ *Лѣтопись Самовидца...*, с. 6.

им'яй, сказаль о томъ Хмельницкому о предпоянумом писаніи Крелевскомъ, и гдѣ сокровенно бѣше⁵².

Конструюючи зручне пояснення Грабянка вписує у свій текст, а також і в біографію Хмельницького, новонароджене маля. Дуже важливо, що, попри свою повсякчасну увагу до імен та біографічних деталей, літописець не вказує навіть стать дитини, а не те, що її ім'я. Це єдина згадка про цю дитину гетьмана, більше про неї Грабянка ніде не говоритиме. Вочевидь це настільки другорядна деталь, що вона не потребувала якихось особливих зусиль для надання сюжету вірогідності. Автор не відчував потреби пояснити читачам, що то за дитина і чому про неї більше нічого не відомо. Самим хрестинам теж не виділено якогось детального опису, зокрема, не згадуються інші присутні. Також ми більше нічого не дізнаємось з цього літопису (так само, як і з інших джерел).

Показово, що «колега» Грабянки Самійло Величко в описі викрадення листа обходиться без вигаданої дитини і хрещення, але при цьому, за словами Ярослава Дзири, надає оповіданню сюжетної завершеності. Величко переконує читача у правдоподібності події вигадуючи «точний» час і місце події:

Тимъ барзѣй зъ пилностію началъ мислити о правахъ Королевскихъ у Барабаша хранимихъб якъ би ихъ себе одоискати; того ради умислилъ на день Св. Николая, скорого всѣмъ бѣдствующимъ помощника, Декамврія 6 празднуемій, учинити въ Чигринѣ заволанній обѣдъ и на оній призвати зъ Черкасъ Барабаша полковника зо всею милостиною обдарити. Що кгда учинилъ, и Барабаша зъ старшиною зятягль зъ Черкасъ до Чигрина въ домъ свой, тогда самъ въ трезвости заховавшись, постарался старшину всю а найбарзѣй Барабаша всѣм уконтентовати, и якнайлуше подпоити⁵³.

Цікаво, що з усіх трьох різних «літописних» версій оповідання про Хмельницького і Барабаша пізніший автор (автори) *Історії Русів* обрали варіант Грабянки, дещо його скоригувавши:

Хмельницкому оставалось употребить великое искусство, чтобы достать у Барабаша Королевскій рескриптъ, со тщаніемъ имъ хранимый, и огласить его чинамъ и войску. Благоприятный случай скоро ему въ томъ способствовалъ. Для новорожденнаго младенца въ фамиліи Хмельницкаго надобно было имѣть при крещеніи воспріемника; къ сему упрошенъ Хмельницкимъ Барабашъ, и онъ со всею свитою своєю отправился изъ Чигрина въ жилой домъ Хмельницкаго, въ мѣстечко Субботовъ; а тамо, по совершеніи надъ младенцомъ таинства крещенія, начались обыкновенныя въ такихъ случаяхъ пиршества, на которыхъ употчиванъ Барабашъ и штатъ его съ умышленнымъ стараніемъ⁵⁴.

⁵² *Дѣйствія презгльной...*, с. 39-40.

⁵³ *Лѣтопись событій (1848)...*, с. 28.

⁵⁴ Г. Кониский, *Історія Русовъ...*, с. 59-60.

Вочевидь, автор (автори) *Історії Русів* обрав саме версію Грабянки, бо його літопис був найбільш популярним та поширеним у середовищі козацької старшини XVIII ст. Численні списки та прочитання тексту легітимізували це (й інші) оповідання в очах освічених читачів. На рівні ж популярної культури версія з хрещенням могла стати домінуючою завдяки побутуванню в думах. Тим більше, що кумівство в традиційній Україні сприймалося з особливим пієтетом та було важливим елементом фольклору. У цьому фольклорі йшлося якраз про відносини між кумами, кумом і кумою, спільні пиятики, майнові справи. Власне, похресникам тут місця не було відведено. Дитина виступала інструментом, приводом до укладання нових соціальних зв'язків між дорослими. Тому не дивно, що у бароковій літописній традиції дитина й дитяче може використовуватися як абсолютно другорядний елемент конструювання тексту. Настільки другорядний, що «зайву» дитину можна було вигадати навіть Богданові Хмельницькому – основному героєві козацького наративу.

Загалом у козацькому літописанні та *Історії Русів* дитяча тематика майже не представлена. Згадки про дітей у цих текстах вкрай рідкісні та доволі однотипні. За своїм змістом та стилістикою вони переважно асоціюються зі Святим Письмом. Важливо, що навіть в таких поодиноких згадках дитяче є радше тлом, а дитина чимось абстрактним та не має жодної суб'єктності. Це загалом питома для домодерної доби, з її відмінною від сучасної моделі дитинства, в якій немовлята назагал не сприймалися як повноцінні люди, були безстатевими та деперсоніфікованими, а з певного віку вважалися «маленькими дорослими».

Байдужість до дитячого уможливлювала побутування таких сюжетів, як то про вигадану дитину Богдана Хмельницького. Така барокова прикраса не наражала на сумніви сам текст, адже у тогочасного читача не виникло б питань про стать немовляти, його ім'я, подальшу долю. Їх і не виникло в автора тексту у його внутрішньому діалозі з уявним читачем. Ця згадка про дитину гетьмана, так само як і інші конструйовані дитинства мала допоміжний характер. Інші апеляції до дитячого були такими ж інструментальними й стосувалися кривд. Аналізовані тексти згадують про дітей знищених ворогом, відданих в ясир, позбавлених материнського піклування. При цьому авторам самих дітей не шкода, адже в описах стихійних лих, унаслідок котрих гинули люди, малолітні не фігурують. Такі лиха (голод, мороз, засуха) вважалися карою Господньою, натомість дії земного *ворога* супроводжувалися загибеллю немовлят. Їхні масові смерті були засобом маркування негативних персонажів тексту як злочинців проти християнської моралі, антихристами, грішниками. Це накладається на дуже важливі висновки відомої антропологині Мері Дуглас, про те, що для основною характеристикою релігійної культури є виразний поділ на «святість» та «нечистість». Дуглас визначила останнє, як щось, що перебувало не на своєму місці й для визначення якого важливу роль грала відраза, яка допомагала

виокремлювати «нечисте» та проводити відповідну межу між ним і праведним⁵⁵. Власне, за допомогою апеляцій до гріховності, мерзенної поведінки негативних персонажів автори аналізованих текстів програмували у потенційних читачів колективні емоції страху, відрази, співпереживання. Такі емоції також діяли як контраст, увиразнюючи образи позитивних героїв.

Як діяли козацькі літописи та *Історія Русів* на конкретних реципієнтів у різний час ще належить дослідити з точки зору історії читання та історії емоцій. Узагальненим же прикладом їхньої дієвості може слугувати епізод із повісті Тараса Шевченка «Близнюки». Один з її головних героїв, Никифор Сокира міг читати в оригіналі Вергілія та Гомера, але оповідач завжди бачив у нього на столі тільки одну книгу – завжди відкриту *Історію Русів*, котру Сокира не міг дочитати, бо занадто переймався текстом:

Я сам, будучи его хорошим приятелем, часто гостил у него по несколько дней и, кроме Конисского летописи, не видал даже бердичевского календаря в доме. Видел только дубовый шкаф в комнате и больше ничего. Летопись же Конисского, в роскошном переплете, постоянно лежала на столе, и всегда заставлял я ее раскрытую. Никифор Федорович несколько раз прочитывал ее, но самого конца ни разу. Все, все мерзости, все бесчеловечия польские, шведскую войну, Биронового брата, который у стародубских матерей отнимал детей грудных и давал им щенят кормить грудью для своей псарни, – и это прочитывал, но как дойдет до голштинского полковника Крыжановского, плюнет, и закроет книгу, и еще раз плюнет⁵⁶.

Ця цитата говорить про сприймання аналізованих текстів у XIX ст. Завдяки тогочасним літераторам та історикам відповідні конотації були розтиражовані та вмонтовані у модерну картину бачення «козацького минулого». Дитяче там майже не проглядається. Діти з'являються хіба як фон, у ролі скривджених та знищених. Ця модель описування нелюдськості ворога виявилася дуже стійкою й у подальшому, навіть тоді, коли сприймання дитинства стало абсолютно інакшим. Вона на суспільному рівні побутує і зараз, сприяючи тому, що доба Руїни та наступи *ворога* на козацьку державу асоціюються з вбитими немовлятами. Більше того, дітовбивства можуть фігурувати поряд із реляціями про втрачену чи послаблену «державність». Наприклад, у поширеному й сьогодні підручнику *Історія України* авторства Олександра Бойка, свого часу рекомендованому Міністерством освіти й науки України для студентів вищих навчальних закладів читаємо:

⁵⁵ М. Douglas, *Czystość i zmaza*, Warszawa 2007, s. 51.

⁵⁶ По-суті Никифор Сокира прочитував майже всю *Історію Русів*. Згадка про Крижанівського міститься в самому кінці твору, непрочитаними лишилися всього кілька сторінок. Т. Шевченко, *Близнецы*, [в:] Т. Шевченко, *Зібрання творів: У 6 т., т. 4: Повісті*, Київ 2003, с. 25. Про цю згадку та інші особливості сприймання *Історії Русів* читачами XIX ст. пише Сергій Плохій. Див.: С. Плохій, *Козацький міф...*, с. 80-81.

Протягом кількох місяців Б. Хмельницький добивався від Москви обіцяної в договорі допомоги. Коли вона надійшла, час було вже втрачено. Внаслідок вторгнення польсько-татарських військ Брацлавщину було спустошено (зруйновано 270 поселень, убито майже 10 тис. немовлят, взято в неволю 200 тис. осіб). Отже, і промосковська орієнтація не зміцнила української державності⁵⁷.

References

- Arries Ph., *Rebenok i semeynaya zhizn' pri starom poryadke*, Ekaterinburg 1999.
- Bovhyrya A., *Kozats'ke litopysannya v rukopysnyi tradytsiyi XVIII st. Spysky ta redaktsiyi tvoriv*, Kyiv 2010.
- O. Boyko, *Istoriya Ukrayiny. Posibnyk*. Vydannya 2-he dopovnene, Kyiv 2002.
- Chyk D., *Obraz «blahorodnoho rozbiynyka» v ukrayins'kiy ta anhliys'kiy prozi pershoyi polovyny XIX st.*, „Aktual'ni problemy slov'yans'koyi filolohiyi” 2011, vyp. XXIV.
- Delumeau J., *Grekh i strakh. Formirovaniye chuvstva viny v tsivilizatsii Zapada (XIII-XVIII veka)*, Ekaterinburg 2003.
- Deystviya prezel'noy i ot" nachala polyakov" krvavshoy nebyvaloy brani Bogdana Khmel'nitskogo, getmana zaporozhskogo, s" polyaki, za Nayyasneyshikh" Koroley Polskikh" Vladislava, potom" i Kazemira, v" roku 1648, otpravovatisya nachatoy i za let" desyat" po smerti Khmel'nitskogo neokonchennoy, z" roznikh" letopistsov" i iz" dyaryusha, na toy voyne pisannogo, v" grade Gadyachu, trudom" Grigoriya Grabyanki, sobrannaya i samobitnikh" starozhilov" sveditel'stvi utverzhennaya*. Roku 1710. Izdana Vremennoyu kommissieyu dlya razbora drevnikh" aktov", Kiyev 1854.
- Douglas M., *Czystość i zmaza*, Warszawa 2007.
- Dzyra Ya., *Ukrayins'ka istoriohrafiya druhoyi polovyny XVII – pochatku XVIII st. ta perekazy proBohdana Khmel'nyts'koho*, „Istoriografichni doslidzhennya v Ukrayins'kiy RSR“ 1968, vyp. 1.
- Franko I., *Studiya nad ukrayins'kymy narodnyimi pisnyamy. XXXIII. Khmel'nyshchyna (dumy, pisnyi ta virshi)*. 2. *Khmel'nyts'kyy, Chaplyins'kyy i Barabash* „Zapysky Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka” 1911, vyp. IV.
- Galyatovs'kiy I., *Nauka, al'bo Sposob" zlozhenya kazanya*, [v:] I. Galyatovs'kyy, *Klyuch rozuminnya*, Kyiv 1985.
- Gerber M., *Bastards: Politics, Family, and Law in Early Modern France*, New York 2012.
- Heroyi ta znamenytosti v ukrayins'kiy kul'turi*, red. O. Hrytsenko, Kyiv 1999.
- Hlybokyy mul. Khronika Natana Hanovera*, Kyiv 2010.
- Hryhoriy (Bohoslov), *Slovo 40. Na svyate khreshchennya*, [v:] Svyatytel' Hryhoriy Bohoslov, *Povne zibrannya tvoriv*, Kyiv 2010, <https://goo.gl/rDDPMA/> *Istorieskiya pesni Malorusskago naroda s" ob"yasneniyami Vl. Antonovicha i M. Dragomanova*. T. 2. Vyp. 1. *Pesni o bor'be s polyakami pri Bogdane Khmel'nitskom"*, Kiyev" 1875.
- Koniskiy G., *Istoriya Rusov", ili Maloy Rossii*, Moskva 1846.
- Kostomarov M., *Slov'yans'ka mifolohiya. Vybrani pratsi z fol'klorystyky y literaturoznavstva*, Kyiv 1994.
- Kovalenko V., Motsya O., Sytyy Yu., *Tsyvntar Voskresens'koyi zamkovoyi tserkvy v Baturyni*, [v:] *Baturyns'ka starovyna*, Kyiv 2008.

⁵⁷ О. Бойко, *Історія України. Посібник. Видання 2-ге доповнене*, Київ 2002, с. 162.

- Letopis' Samovidtsa po novootkrytyy "spiskam" s" prilozheniyem" trekh" malorossiyskikh" khronik": Khmel'nitskoy, "Kratkogo opisaniya Malorossii", i "Sobraniya istoricheskago".* Izdana Kiyevskoyu vremennoyu kommissieyu dlya razbora drevnikh" aktov", Kiyev 1878.
- Letopis' sobytyy v" Yugozapadnoy Rossii v" XVII veke. Sostavil" Samoil" Velichko, byvshiy kantselyarist" kantselyarii Voyska Zaporozhskago, 1720.* Izdana Vremennoyu komissieyu dlya razbora drevnikh" aktov", Kiev 1848.
- Letopis' sobytyy v" Yugozapadnoy Rossii v" XVII věkě. Sostavil" Samoil" Velichko, byvshiy kantselyarist" kantselyarii Voyska Zaporozhskago, 1720. Tom" tretiy. Izdana Vremennoyu komissieyu dlya razbora drevnikh" aktov", Kiev" 1855.*
- Mel'nyk Ya., *Apokryfichnyy kod ukrayins'koho pys'menstva*, L'viv 2017.
- Opyt sobraniya starinnykh malopossiyskikh pesen* [uklad. M.A. Tseptelev], Sankt-Peterburg 1819.
- Plokhyy S., *Kozats'kyy mif: istoriya i natsiyetvorenniya v epokhu imperiy*, Kharkiv 2018.
- Plokhyy S., *The Cossack Myth: History and Nationhood in the Age of Empires*, Cambridge University Press, 2012.
- Serdiuk I., *Childhood and its Age Limits in Society of Getmanat in the XVIII century*, „Bylyye gody. Rossiyskiy istoricheskiy zhurnal” 2015, № 3.
- Serdyuk I., *Malen'kyy doroslyy: dytyna y dytynstvo v Het'manshchyny XVIII st.*, Kyiv 2018.
- Serdiuk I., Voloshyn Yu., *Historical Demography in Ukraine: From "Political Arithmetic" to Non-Political History*, “Poland's Demographic Past” 2019, nr 41.
- Serdyuk I., *Emotsional'naya sostavlyayushchaya ubiystva «nechistogo» rebenka (epizod iz zhizni Getmanshchiny XVIII veka)*, „Antropologicheskyy forum” 2015, № 25.
- Shevchenko T., Blyznetsy, [v:] T. Shevchenko, *Zibrannya tvoriv: U 6 t., t. 4: Povisti*, Kyiv 2003.
- Tairova-Yakovleva T., *K voprosu o strukture i istochnikovoy baze letopisi Samoyla Velichko*, „Slavyanovedeniye” 2019, № 2.
- Trebnyk Petra Mohyly: u 2 t.* [repr. vyd. 1646 r.], Kyiv 1996, t. 1.
- Yakovenko N., *U poshukakh Novoho neba: Zhyttya i teksty Yoanykiya Galyatovs'koho*, Kyiv 2017.

ПРО АВТОРА

Ігор Сердюк (Igor Serdiuk) – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University [Ukraine]). **Основні публікації:** *Historical Demography in Ukraine: From "Political Arithmetic" to Non-Political History*, “Poland's Demographic Past” 2019, nr 41, p. 9-32; *Маленький дорослий: Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст.* Київ: КІС 2018; *Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.*, Полтава: ТОВ «АСМІ» 2011; *Древо без плоду: бездітність і безпліддя в суспільстві Гетьманщини*, “Соціум. Альманах соціальної історії”, вип. 13-14, Київ 2017, с. 162-181; *Эмоциональная составляющая убийства «нечистого» ребенка (эпизод из жизни Гетманщины XVIII века)*, „Antropologicheskyy forum” 2015, № 25, с. 118-144.

ORCID: 0000-0002-8930-1410

Email: Ig.Serdiuk@gmail.com